

עבודות שקופות

רונה ברייר-גארב

"העולם כפי שהוא היום מתחלק לשני שירותים; אחד הוא הציבורי ומשנהו הפרטי. בעולם אחד עובדים בניהם של משכילים כעובדי מדינה, שופטים, חיילים, והם מקבלים שכר בעד אותה עבודה; בעולם השני עובדות בנותיהם של משכילים כנשים, אמהות, בנות – אך כלום אין הן מקבלות שכר בעד אותה עבודה? האם עבודתה של אם, של אשה, של בת, אין לה שום ערך לאומה בכסף מזומן? [...] בתוך כל הכהונות הללו אין כהונה של אם; בתוך כל המשכורות הללו אין משכורת של אם [...] כל העבודות האלו – ראויות לתשלום שכר מכספי המסים, אך נשים ואמהות ובנות העובדות כל היום ובכל יום, שבלי עבודתן לא יהיה קיום לבניך, אדוני, אינן מקבלות כל תשלום שהוא"

וירג'יניה וולף, שלוש גיניאות¹

את המושג "עבודה שקופה" או עבודה בלתי נראית (invisible work) טבעה הסוציולוגית ארלין קפלן-דניאלס (Kaplan-Daniels) במאמר ידוע משנת 1987,² והוא מתייחס לעבודת הבית הנעשית במרחב הפרטי ללא תשלום. מכיוון שעבודה זו נעשתה ונעשית בעיקר על ידי נשים, הוקדש לאורך השנים מאמץ פמיניסטי מחקרי רב להגדיר מהי אותה עבודה שקופה ובלתי נראית. נקודת המוצא של דיון זה היא ההבנה כי בחברה המודרנית הקפיטליסטית התמסדה הבחנה בין פעילות שמזוהה ומוגדרת חברתית ותרבותית כ"עבודה" לבין זו המוגדרת כ"לא עבודה", ובאופן כללי בין "עבודה" לבין מרכיבים אחרים של החיים החברתיים. הבחנה זו צמחה עם עליית הקפיטליזם והתמסדותו, וקשורה באופן הדוק להבחנה שהתפתחה בעת החדשה, המבנה את התחום הפרטי והתחום הציבורי כתחומים נפרדים והיררכיים ממוגדרים במהותם.

"עבודות שקופות" הוא מושג שנוצר ופותח כחלק מהמחקר הפמיניסטי על דפוסים ומאפיינים מגדריים של עבודה. המחשבה הפמיניסטית לגווניה יצרה מושגים שונים שנועדו לחשוף, לתאר, להסביר, ולעיתים להצדיק את דפוס העבודה הממוגדרים בבית ובמשפחה, בעיקר ביחס לדפוסים הממוגדרים של שוק העבודה. המושגים האלה צמחו בשדות שיח שונים ומתוך גישות תיאורטיות ודיסציפלינריות שונות. מכיוון שהמושג "עבודות שקופות" מתייחס בו זמנית

רונה ברייר-גארב: מכון ון ליר בירושלים | RonnaB@vanleer.org.il

אני מודה לחברותיי במרכז שוות במכון ון ליר בירושלים: פרופ' חנה הרצוג, פרופ' נעמי חזן, הדס בן אליהו; לחוקרות בקבוצת המחקר על עבודות שקופות שהתנהלה במסגרת המרכז בשנים 2015–2016, ולחוקרות בשני הפרויקטים של פיתוח מדיניות בנושא עבודות שקופות, על למידת הנושא ועל האפשרות לפתח רעיונות אלה במסגרת הדיונים המשותפים. אני מודה במיוחד להדס בן אליהו על הערותיה המועילות ולד"ר עמית קפלן על השיתוף בחומרים כתובים.

לעבודות הטיפול בבני ובנות המשפחה ולעבודות משק הבית, אציג בקצרה בפתח המאמר את הדיון התיאורטי הפמיניסטי במושג הטיפול (care), שהתפתח בעיקר בשיחים מקצועיים של טיפול כגון פסיכולוגיה ועבודה סוציאלית, ואת הדיון בעבודות הבית, כפי שהתפתח בתחומי הכלכלה והמדיניות הציבורית, כדי לדון בכוחות ובמנגנונים המשמרים את חלוקת העבודה המגדרית. בהמשך המאמר אתמקד במאפיינים הייחודיים שלובשים השיח והפרקטיקות של טיפול ועבודות בית תחת הסדר הנאוליברלי, ובמיוחד בהיבט המרכזי שדרכו מוצג הנושא הזה במחקרי מדיניות, בתקשורת ובתרבות הפופולרית – חלוקת העבודה בין בני זוג במשפחה הגרעינית.

לישראל יש מאפיינים סוציולוגיים ייחודיים המשפיעים על חלוקת העבודה בין בני זוג. בין היתר, רמת ילודה גבוהה והשתתפות גבוהה של נשים בשוק העבודה.³ עם זאת, לנאוליברליזם כשיטה כלכלית ותרבותית יש השפעה גלובלית שאיננה ייחודית לישראל. כך, אף על פי שמרבית הדוגמאות במאמר לקוחות מן התקשורת ומהתרבות הפופולרית בישראל, אפשר לראות דמיון ביניהן ובין דוגמאות ממקומות אחרים בעולם, שכמה מהן מופיעות במאמר.

טענתי המרכזית היא ששיח המדיניות הכלכלית, ושיחים פופולריים התומכים בו ומשרתים אותו – בתרבות, בבידור ובתקשורת – מתייחסים לעבודות הבית והטיפול שעושות נשים במרחב הפרטי ללא תגמול כאל בעיה של בני זוג ושל חלוקת העבודה המשפחתית. השיח הזה מציג את עצמו פעמים רבות כשיח פמיניסטי, השואף לפענח ואף לקעקע דפוסים מגדריים מקבעים ומדכאים, אך באופן פרדוקסלי הוא משחק לידי הסדר הנאוליברלי המשמר ומעצים דפוסים אלה, ובכך חותר תחת המאבק הפמיניסטי לפריצת הדפוסים המגדריים הכובלים של המשפחה ושל עולם העבודה. באמצעות המושג "עבודות שקופות" אפשר לחשוף את שקיפותו הממוגדרת של המרחב הפרטי בחשיבה הליברלית, ואת ההשלכות מרחיקות הלכת שיש לעבודות השקופות על חיי העבודה והמשפחה של נשים, ועל מידת החופש הכלכלי ואפשרויות הבחירה שלהן.

1. עבודה בתשלום / עבודה בבית

ננסי פולברה⁴ (Folbre) וארלין קפלן-דניאלס הראו במחקריהן כי האופן שבו חברות מודרניות וקפיטליסטיות מבחינות בין "עבודה" ל"לא עבודה" מבוסס על מאפיין המפתח של "עבודה" בקפיטליזם: פעילות שמקבלים תמורתה תשלום. בהתאם ללוגיקה זו, כל פעילות שמקבלים בגינה תשלום היא עבודה. לעומת זאת, כל פעילות – מפרכת וחיונית ככל שתהיה, כולל כזו שהושקע בה מאמץ והיא מחייבת מיומנויות – אינה מוכרת כעבודה אם אין עליה תגמול כספי. במילים אחרות, מה שחשוב אינו הפעילות עצמה אלא האופן שבו היא מוגדרת כלכלית ופוליטית. במחקרה על "עקרת הבית והחשבונאות הלאומית" הראתה ננסי פולברה כי המושג "עקרת בית לא-יצרנית" התמסד במהלך המאה התשע-עשרה מתוך מפגש בין כוחות אידיאולוגיים, כלכליים ופוליטיים. בתחילת המאה התשע-עשרה נתפסה עבודת הבית כבעלת תרומה יצרנית ובעלת ערך לקיום משק הבית והחברה, ובהתאם לכך אלו שביצעו אותה נחשבו לנשים עובדות. לעומת זאת, בתחילת המאה העשרים, כשהתמסדה ההגדרה של עבודה כפעולה בעלת ערך שוק

המייצרת ערך כספי, הוגדרו עבודות הבית והטיפול בילדים כחסרות ערך שוק, כ"לא עבודה". בהתאם לכך, אלו שמבצעות אותה – נשים שעיקר עבודתן היה הטיפול במשפחותיהן – נדחקו לקטגוריה של "תלויים באחרים", יחד עם תינוקות, ילדים, חולים וקשישים. הפרדת העבודה מהבית מבוססת אם כך על הבחנה בין המרחב הציבורי שבו (בעיקר) גברים יוצאים מהבית כדי לעבוד, לבין המרחב הפרטי שבו נשים נשארות בבית כדי לגדל משפחה, והיא מחדדת את ההבחנה בין עובדים פרודוקטיביים ויצרניים (גברים העובדים תמורת שכר) לבין עובדות לא יצרניות – בעיקר הנשים שמגדלות את אותם עובדים יצרניים, מטפלות ותומכות בהם – שעבודתן שקופה.

הסוגיה של ערך העבודה של נשים והשתתפותן בשוק העבודה היא מנושאי היסוד של המחשבה הפמיניסטית, והעסיקה לאורך השנים פמיניסטיות מגישות שונות אשר הציגו לה פרשנויות מגוונות. פמיניסטיות סוציאליסטיות דוגמת מריארוסה דלה קוסטה⁶ וג'ולייט מיטשל⁷ ראו בהשתתפות מלאה של נשים בשוק העבודה מפתח לשוויון מגדרי, אך לא נעלמה מעיניהן סוגיית העבודות השקופות ומחירה. ב-1972 כתבה דלה קוסטה:

כל הנשים, ללא קשר לשיוכן המעמדי, הן עקרות בית. גם כשהן עובדות בשכר הן ממשיכות להיות עקרות בית. לעבודתן זו – לידה, טיפול וחינוך הילדים – יש לא רק ערך שימושי (use value), אלא גם ערך עודף (surplus value). אלה עבודות יצרניות לכל דבר ועניין, והן אף חיוניות והכרחיות לחברה הקפיטליסטית, שכן הפרודוקטיביות של החברה כולה מושתת עליהן. באורח פרדוקסלי, מנגנון השכר של חברה זו מדיר נשים שיוולדות, מגדלות, מחנכות ומטפחות את כוח העבודה הקיים והעתידי של החברה הקפיטליסטית. מנגנון זה פועל כמנגנון ניצול, ועבודות חיוניות אלה נותרות שקופות – hidden social labor⁷.

גם לכללניות פמיניסטיות עסקו רבות בנושא. עבודתה של מרילין ורינג⁸ (Waring) הציגה תפיסה ביקורתית של הכלכלה הקפיטליסטית ושל מעמדן של נשים בתוכה. לטענתה, נשים תורמות לכלכלה הלאומית שעות רבות של עבודת חנם שאינה נספרת בחשבונאות הלאומית, אף שהכלכלה נשענת על עבודה זו, הן ברמה המיידית של הנעת השגרה של פעילות המשק, והן ברמת המקרו – באחריות לגידול אזרחים עתידיים יצרניים ופעילים.

פולברה הוסיפה לטענה זו ניתוח אידיאולוגי של תפקידי מגדר כאשר הראתה כי בשונה מעובדים אחרים במסגרת המשפחתית (למשל בני משפחה שעוזרים בעסק או בחווה בבעלות משפחתית), שהקטגוריות היצרניות לומדות להכיל אותם, עקרת הבית נותרת "לא-יצרנית" בהגדרה. היא הראתה כי במהלך המאה התשע-עשרה נטמע אט-אט המושג "עקרת בית לא-יצרנית" במפקדי האוכלוסין בארצות הברית ובאנגליה. הפיכתה של עקרת הבית ללא-יצרנית הייתה תהליך היסטורי שהושפע מתגובות לקפיטליזם ומצמיחתו של "פולחן הביתיות"⁹ ששאף לנתק בין ההיגיון הכלכלי להיגיון הביתי. התהליך שבו הפכה עקרת הבית ל"לא-יצרנית" היה כרוך בעבודה תרבותית-אידיאולוגית ופוליטית שייצרה נטורליזציה של תפקידי מגדר.¹⁰ לוגיקה זו עדיין מאפיינת במידה רבה את הדפוסים המגדריים של עולם העבודה גם בימינו, שכן הוא עדיין

בנוי על מודל העובד האידיאלי שאינו מותיר מקום וזמן לטיפול. כשמודל זה חובר לדפוסי חיים מסורתיים, אימהות רבות מודרות מעולם העבודה או שנוכחותן בו נותרת מצומצמת ושולית.¹¹ במבט רחב על סוגיה זו, התיאורטיקנית הפמיניסטית ננסי פרייזר (Fraser) טוענת כי הגל השני של הפמיניזם זיהה את ליבת הקפיטליזם המדינתי בחלוקת העבודה המגדרית, הממעיטה באופן שיטתי בערכן של פעילויות – בשכר ושלא בשכר – המבוצעות בידי נשים או מקושרות לנשים. פמיניסטיות מהגל השני חשפו את הקשרים המבניים העמוקים בין שורה של תופעות: העובדה שנשים אחראיות לחלק הארי של מלאכת הטיפול שלא בשכר, כניעותן בנישואין ובחיים האישיים, הפילוח המגדרי של שוקי העבודה, שליטתם של הגברים במערכת הפוליטית, והאנדרוצנטריזם של שירותי הרווחה, המדיניות התעשייתית ותוכניות הפיתוח. למעשה הן חשפו כי מושג "המשכורת המשפחתית", המתייחס למשכורתו של הגבר העומד בראש משפחה, היא נקודת המפגש של תחלואים מגדריים אלה. במסגרת תיאור שיטתי של כפיפותן של הנשים בקפיטליזם המדינתי, הפמיניסטיות של הגל השני ביקשו לשנות מן היסוד את מבני העומק ואת הערכים המחוללים של המערכת, בין השאר באמצעות החלשת מרכזיותה של העבודה בשכר וקביעת מחיר לפעילויות שאינן בשכר, ובראשן כל מלאכות הטיפול, החיוניות מבחינה חברתית ומבוצעות בידי נשים.¹²

2. עבודת הטיפול כעבודה שקופה

"עבודת הטיפול" (care work) – מכלול הטיפול הפיזי והרגשי באחרים – היא אחת מהמשגות המרכזיות בתחומי העבודה הממוגדרים והבלתי מתוגמלים המהווים חלק גדול מהעבודות השקופות, אך היא גם נקודת מבט נוספת על היחסים בין עבודה ללא-עבודה. המושג של care כדאגה או טיפול, והמושג המשלים "אתיקת הטיפול" (Ethics of Care), כעמדה מוסרית הנשענת על מחויבות ליחסים בין בני אדם במסגרת המשפחה, הקהילה והחברה, הם מרכזיים בדיון התיאורטי הפמיניסטי מאז ספרה הידוע של קרול גיליגן (Gilligan) "בקול שונה",¹³ שהציג את הדאגה לאחרים כמאפיין של החשיבה המוסרית של נערות ונשים.

המושגים טיפול, "עבודת טיפול" ו"אתיקת הטיפול" התפתחו לכדי שדה נפרד של חשיבה פמיניסטית המשיק גם לתחומים נוספים, כגון לימודי מוגבלות. מסגרת תיאורטית זו שואפת להציע אלטרנטיבה מקיפה לתפיסת העצמי ולמודל החיים הטובים המאפיינים את החשיבה הליברלית והנאוליברלית שבתוכה התפתחו מושגי העצמי והעבודה המקובלים כיום. הדאגה לאחרים והטיפול בהם – בין שהם מוגדרים כמאפיין מהותי של נשיות, ובין שהם מזוהים כפרקטיקה רווחת של נשים בחברות פטריארכליות – נידונים בהרחבה במחקר הרב על אימהות ובשיחים משלימים העוסקים בנתינה.¹⁴ אולם בין אם הטיפול מוצג כמאפיין את הפסיכולוגיה של נשים בהשפעת יחסי אימהות-בנות, כעמדתה של הפסיכולוגית הפמיניסטית ננסי צ'ודורו,¹⁵ ובין אם הוא מוצג כפעולה ממוגדרת המתחזקת על ידי מערך של הסדרים חברתיים ויחסי כוח מגדריים, יש הסכמה גורפת על כך שאת רובה של עבודת הטיפול בבני משפחה צעירים ומבוגרים ובקהילה עושות נשים, וכי עבודה זו נעשית על פי רוב ללא תגמול כספי או בתגמול כספי נמוך או חלקי.

דוגמה לחשיבה זו נמצאת בעבודתה של ג'ואן טרונטו (Tronto), המרחיבה את הדיון ב-care לדיון פוליטי רחב. היא מציגה את יחסי התלות האנושיים, שבמסגרתם כל בני האדם נזקקים לטיפול ומטפלים באחרים, כעיקרון מרכזי לארגון החיים הפוליטיים, ובפרט לארגון מחודש וצודק יותר של הדמוקרטיה.¹⁶ טרונטו מציעה לחשוב על הסדר הפוליטי מתוך תפיסה המגינה על הזכות לטפל ולקבל טיפול. בספרה *Caring Democracy*¹⁷ היא טוענת שהכישלון המרכזי של הסדר הדמוקרטי בן-זמננו הוא בתחום הטיפול, משום שהמחויבות לשוק ולעקרונות הרווחיות והתחרותיות יצרו גירעון טיפולי¹⁸ וגירעון דמוקרטי, התורמים שניהם להתרחבות התפיסה הציבורית שהמרחב הפוליטי והמדינה אינם רלבנטיים לחיי היומיום של הפרט.¹⁹ טרונטו עוסקת באפיון מחדש של מושג הטיפול בכלכלה הגלובלית ובהגדרת מחויבותה של הדמוקרטיה לשוויון דרך מחויבות לטיפול. לטענתה יש להכיר בהשתנותם של צורכי הטיפול בכלכלה העכשווית, ובאופנים שבהם מגדר, גזע, מעמד וכוחות השוק מייצרים חלוקה בלתי צודקת של האחריות הטיפולית.²⁰

במחקר שהתפרסם ב-2017 על עבודות שקופות בישראל²¹ והתבסס על ריאיונות קבוצתיים עם נשים וגברים ממגוון קבוצות חברתיות, טוענות החוקרות – עמית קפלן ומהא כרכבי-סבאח – כי בניגוד למקובל בספרות המחקר,²² ההבחנה בין "עבודות טיפול" ל"עבודות בית" איננה מובהקת ויש חפיפה גבוהה ביניהן, במיוחד בעידן של "אימהות אינטנסיבית".²³

לפי דוח המחקר,

בספרות העוסקת בעבודה ביתית שאינה בשכר התמסדה ההבחנה בין עבודות בית לבין עבודות טיפול. כך, בעוד ניקיון, בישול, כביסה ותיקונים נחשבים עבודות בית, קריאת סיפור לילדים ומשחק משותף עם נחשבים עבודת טיפול. להפרדה בין העבודות יש ממד נוסף: עבודות הבית הן עבודות שגרתיות החוזרות על עצמן ונחשבות משעממות, ואילו על פי התפיסה הרווחת עבודות הטיפול הן מהנות ומחזקות את הקשר בין הורים לילדיהם. עם זאת, בתיאור סדר יומן והמשמעויות הנלוות לפעילויות השונות שהן מבצעות, מרואיינות תיארו סבך מורכב ומעורב של פעילויות המתרחשות במקביל, ללא סימון ברור של גבולות ביניהן. חלק מהמרואיינות ייחסו משמעויות של טיפול, נתינה והשקעה גם למה שמתואר בספרות כ"עבודת בית", ובמיוחד לבישול אוכל לילדים, שנחשב למרכיב מרכזי בטיפול בהם. היו שתיארו את עבודת הטיפול בילדים, כולל הקראת סיפור, כעבודה רוטינית, משעממת ומעייפת.²⁴

המחקר מדגים כי עבודת הטיפול בבני המשפחה מלווה בשיח אידיאולוגי על "אימהות טובה",²⁵ המייצר קשר הדוק בין התפקיד האימהי לבין עבודת הטיפול. שיח זה מציג את העבודה ללא תגמול כטבעית לאימהות. המחקר טוען עוד כי אידיאל האם הטובה השתנה עם הטמעתה של מדיניות נאו ליברלית בישראל:

שינויים אלה הרחיבו את האחריות האימהית כך שהיא כוללת שלושה תחומים הדורשים השקעת זמן מרובה: אחריות אימהית כללית לטיפול בילדים ובבני משפחה תלויים אחרים – אידיאל האם הטובה; אחריות אמהית להשכלתם ולהישגיהם

הלימודיים של הילדים, למשל על ידי מעורבות בבית הספר; ואחריות אזרחית הניכרת בהשתתפות יציבה בשוק העבודה – אידיאל העובדת הטובה.²⁶ עינת לביא קושרת בין השיח האימהי לשיח הכלכלי הנאוליברלי ומראה כיצד הם חוברים ליצירתה של תפיסת האם הטובה העכשווית. מחקרה מחדדים נקודה זו:

האידיאולוגיה הנאוליברלית אינה מופיעה רק בשיח הנאוליברלי, המודד את מחויבותו של היחיד לשוק העבודה, אלא שהיא התמזגה לתוך שיח האימהות המייצר את הסטנדרטים של האימהות הטובה. התמזגות זו מייצרת קואליציית שיח של "אימהות נאוליברליות", אשר בה מצטלבות התפיסה ההגמונית בדבר אימהות טובה והקריאה הנאוליברלית לאחריות אישית. יתר על כן, האם הנאוליברלית מייצרת מוסריות אלטרנטיבית אשר משמעותה אחריות אישית לקידום יכולת ההשתלבות העתידית של ילדיה.²⁷

לביא ניתחה את ההתמודדות של אימהות החיות בעוני עם תביעותיה של חברת הצריכה. היא מציינת כי מודל האם הנאוליברלית המחויבת להצלחה העתידית של ילדיה בשוק העבודה, ומכאן גם להצלחתם בלימודים ולפיתוחם האישי, אינה מאפיינת רק אימהות מהמעמד הבינוני, אלא הפכה לחלק משיח האימהות בכלל ולכן גם של אימהות ממעמד נמוך ושל אימהות החיות בעוני.²⁸

ננסי פרייזר מגדירה את המכלול של עבודות הבית והטיפול כעבודת טיפול. במאמרה "Contradictions of Capital and Care"²⁹ היא כותבת על האלמנטים שהודרו מהכלכלה הרשמית של המערכת הקפיטליסטית, ובהם כל מלאכות הטיפול ומשק הבית: הולדה, גידול וחיברות של ילדים, החזקת משק בית, בישול וניקיון, טיפול בבני משפחה קשישים, בניית קהילות ופעילויות רבות נוספות. לתחום הפעילות הזה קוראת פרייזר "שעתוק חברתי" (social reproduction), מפני שהוא מערב יצירת חיים, עיצוב סובייקטים אנושיים ותמיכה בקיומם כיצורים ביולוגיים, חברתיים ותרבותיים. זהו שם נוסף לעבודות השקופות שמציג את מלוא ההיקף והמשמעות על עבודות אלה ואת חיוניותן לקיום האנושי. פרייזר כותבת: "למרות תפקידו הכלכלי העצום של השעתוק החברתי, בדרך כלל אין לו ערך כספי ומתייחסים אליו כאל עבודה הנעשית בחינם. בחברות קפיטליסטיות רוב הפעילות הזאת, גם אם לא כולה, מתנהלת מחוץ לשוק – בבתים, בשכונות, בארגוני חברה אזרחית, ברשתות בלתי פורמליות ובמוסדות ציבוריים כגון בתי ספר; ורק חלקה מתנהל כעבודה בשכר. בדרך זו, הכלכלה הקפיטליסטית נהנית מכל הפעילויות הללו בלי לשלם תמורתן."³⁰

לפי הניתוח של פרייזר, התפתחות הקפיטליזם לוותה במשברים מתמשכים סביב הסתירות בין המטרה הקפיטליסטית של יצירת רווח כספי ובין אופייה של עבודת הטיפול, שאינה מונעת משיקולי יעילות ואינה מייצרת ערך כספי. בשלב הנוכחי, המתאפיין בכלכלה נאוליברלית, המשבר הזה נוכח בצורה אינטנסיבית גם בשיח הציבורי, ולעיתים קרובות הוא מנוסח כבעיה של "מחסור בזמן" או כקושי ביצירת "איזון בית-עבודה", כלומר בעיה של איזון בין הלחצים השונים שמייצרת ההתמודדות עם העבודה השקופה, קרי גידול משפחות והחזקת משקי בית

תוך כדי עבודה בשכר במשך שעות ארוכות כדי להתפרנס. דוגמה מוקצנת למצב הזה, כותבת פרייזר, היא פריחתן של משאבות חלב-אם חשמליות בגרסאות היי-טק יקרות, המאפשרות לאימהות עובדות בארצות הברית לשאוב חלב משני השדיים בבת אחת תוך כדי נהיגה לעבודה בכביש המהיר.

הדימוי הזה, המבהיר עד כמה הסוגיה ממוגדרת ומרובת פרדוקסים מבחינה פמיניסטית, גם ממחיש מדוע אין מדובר רק בבעיה של מחסור בזמן אלא בבעיית עומק של התרבות העכשווית, שיצרה מתחים בלתי אפשריים בין דרישות הכלכלה, הציפיות המגדריות, דפוסי המשפחה ותפיסת העצמי של נשים וגברים. עבודת הטיפול המאפשרת את השעתוק החברתי היא הכרח, כותבת פרייזר. "הכלכלה פשוט אינה יכולה להתקיים ללא גידול ילדים, עבודות בית, חינוך, טיפול רגשי ופעילויות נוספות, שכן הן מאפשרות ליצור דורות חדשים של עובדים ולשמר את כוחם של הקיימים וכן לתחזק קשרים חברתיים".³¹ אך לטענתי, השאלות הפמיניסטיות סביב סוגיה זו אינן עוסקות רק בהכרח הכלכלי, אלא גם ביצירתה של סובייקטיביות נאוליברלית ממוגדרת, ובהשלכותיה על גיבוש פרויקט פמיניסטי של שינוי חברתי.

לאור התובנות ביחס לנטל העבודה השקופה לצד העבודה בשכר, הניתוח של תהליכי השתלבותן של נשים בכלכלה הנאוליברלית ובדפוסי העבודה התובעניים שלה חייב להתייחס גם להשלכותיהם על הבנת מושגים כגון רצון, בחירה ואוטונומיה. למשל, הטענה המקובלת בישראל ביחס לאימהות לילדים קטנים היא שהן "בוחרות לעבוד בחצי משרה כדי להיות עם הילדים", או "בוחרות במקצוע או תפקיד המתאים לאימהות". טענות כאלה מושמעות במנותק מן ההקשר ההיסטורי של השתנות דפוסי ההשכלה והעבודה, ומן השינויים הכלכליים והתרבותיים במוסדות המדינה והמשפחה. הן נתפסות כמבטאות את המובן מאליו הן על ידי קובעי מדיניות והן על ידי נשים רבות מקבוצות שונות בחברה בישראל,³² אך למעשה אין זה מובן מאליו כלל; מדובר בשאלות יסוד פמיניסטיות העוסקות בטבעה ובמשמעותה של אימהות (ושל הורות בכלל) כייעוד וכתפקיד בכלכלה ובתרבות העכשווית, ובמהותו של פרויקט השחרור הפוליטי הפמיניסטי בימינו.

3. עבודת עקרת הבית – ערכה הכלכלי והסימבולי

בית לא צריך שיחזיקו אותו, הוא לא, הוא זה שמחזיק אותך בלפיתת הצבת שלו, כובל אותך אליו בשפע של משימות חשאיות.³³

"עבודת עקרת הבית" היא הגרסה המקובלת ביותר בתחומי הכלכלה והמדיניות לפענוח המושג עבודות שקופות. מדובר בעיקר בעבודות חיוניות ושגורות כדוגמת בישול, ניקיון, כביסה וקניות הנעשות לטובת הבית והמשפחה ללא תגמול כספי. עבודתה של מרלין וורינג, שהתמקדה במתן ערך כלכלי לעבודות הבית והכרה בתרומתן לכלכלה הלאומית, חשפה את ההטיות המגדריות במוסכמות הסטטיסטיות על הגדרתה ומדידתה של הפעילות הכלכלית ותוצריה, וטענה כי הן התפתחו מתוך חשיבה אנדרוצנטרית. כך למשל, העבודה הרבה שרובה נעשית בידי נשים

לטובת גידולם וטיפולם של אזרחי העתיד במסגרת הטיפול הביתי אינה נכללת בהגדרות התמ"ג והתל"ג³⁴ – המדדים העיקריים המשמשים למדידת הפעילות הכלכלית במדינה נתונה. היא הראתה כי חלק ניכר מהעבודה שעשו נשים באופן מסורתי הוגדרה כ"חסרת ערך כלכלי", ולכן שקופה למערכת הכלכלית.

יעל חסון עסקה במקומן של כלכלניות ושל תפיסות מגדריות בעיצוב מדיניות ובייצור ידע כלכלני. בעבודת הדוקטורט שלה³⁵ היא כותבת כי שקיפותה של עבודה ללא שכר מביאה לעיוות בעיצוב המדיניות הכלכלית, ומראה כי אי-מתן ערך כלכלי לעבודה שעושות נשים ללא שכר עומד בשורשי האי-שוויון המגדרי וגורם לפגמים ממשיים באופן שבו מגמות כלכליות מוערכות ונמדדות. למשל העובדה שנשים, הרבה יותר מאשר גברים, עובדות בשכר במשרה חלקית כדי לעמוד בנטל העבודות השקופות,³⁶ ולכן הן תלויות כלכלית בגברים, הן בשנים שבהן הן עובדות בשכר והן בשנים שלאחר פרישתן מעבודה בשכר, שכן הפנסיה שלהן קטנה משמעותית מזו של גברים. אף על פי כן, גם כיום עבודה ללא שכר עדיין זוכה להערכת חסר בסטטיסטיקות הלאומיות על כוח העבודה, במדידת התל"ג ובהכנסה הלאומית. דוגמה נוספת לבעיה במדיניות התכנון התקציבית היא היעדר תקצוב מדינתי למסגרות לילדים מתחת לגיל שלוש, המעידה על כך שקובעי מדיניות תופסים את עבודת הטיפול בגיל הרך, שחשיבותה אינה מוטלת בספק, כעבודה שקופה שעלותה למשק לא נספרת.

ב-2017 התפרסם מחקר של מנהל המחקר והתכנון של המוסד לביטוח לאומי שכותרתו "הערך הכספי של עבודת עקרת הבית".³⁷ מטרת המחקר הייתה לאמוד את ערכה הכלכלי של עבודת עקרת הבית בישראל ואת תרומתה למשק. בפתח הדבר למחקר מציגים המחקרים את הנתונים הבסיסיים המקובלים בסקרי ה-OECD כאומדן לשעות עבודה בבית שאינן מתוגמלות בשכר, ומעריכים כי בישראל, נשים עם ילדים עד גיל 18 עובדות בביתן בממוצע כ-50.5 שעות בשבוע (כלומר כ-7.2 שעות ביום), בין שהן מועסקות בשוק העבודה ובין שלא. מכאן שנשים עובדות בביתן ובטיפול בילדים כמעט עוד יום עבודה שלם. להבהרת הממד הכלכלי של עבודת עקרת הבית מציעים הכותבים את הניסוח הבא: "שתי עקרות בית, העובדות כל אחת בביתה, מייצרות את אותה תשומת העבודה שאינה נרשמת בחשבונות הלאומיים, אך אילו היו עובדות זו אצל זו, עבודתן כן היתה נרשמת בחשבונות הלאומיים".³⁸ המחקר מראה כי רוב מי שמגדירות את עצמן כעקרות בית בסקרי הלמ"ס הן נשים מהאוכלוסיות העניות ביותר בישראל – משפחות גדולות בכלל וערבים וחרדים בפרט. לצורך החישוב מניח המחקר, בהתאם למאפיינים הסוציו-אקונומיים של עקרות הבית, שאילו קיבלו שכר תמורת עבודתן, רובן היו מועסקות בשכר מינימום. עם זאת, תוצאות המחקר מראות שתרומתן של עקרות הבית בישראל לתמ"ג דומה בהיקפה להוצאות הממשלה על בריאות.³⁹

התמונה המצטיירת מעיסוקם של גופי המדינה השונים בסוגיה זו היא כי המדידה והפענוח של עבודתן של עקרות בית מעניינים את מקבלי החלטות רק במידה שהם מסייעים לקידום יעדים שהוגדרו במדיניות הכלכלית. לדידם של מוסדות התכנון והמדיניות, המטרה הכלכלית העיקרית

היא לעודד השתתפות נשים בשוק העבודה, ולכן בשנים האחרונות חולקו מענקי מחקר מהמוסד לביטוח לאומי וממשרד המדע והטכנולוגיה במטרה לחקור היבטים שונים של סוגיית העבודות השקופות בישראל. המחקרים נועדו לפענח את המשמעות שנים (וגברים) מקבוצות חברתיות שונות מייחסים לעבודות אלה, ולתאר באילו אופנים הן משמשות חסם בפני השתלבותן וקידומן של נשים בשוק העבודה.⁴⁰

הסוגיה של מתן ערך כלכלי ותגמול כספי תמורת העבודות השקופות של משק הבית והטיפול מייצרת דילמות תיאורטיות ומעשיות מורכבות מנקודת מבט פמיניסטית: העיסוק בהגדרת תגמול כספי ראוי מביא למדידת כל הפעילות האנושית כמונחים כספיים, ובכך קושר את המחשבה הפמיניסטית ביתר שאת בכלכלה הנאוליברלית שהיא מבקרת ושואפת לשנות. המחקר על עבודות שקופות בישראל, למשל, חשף כי מרואיינות התנגדו התנגדות נחרצת לקבל תגמול כספי על עבודת האימהות הנעשית בספרה הפרטית.⁴¹ בה בעת ישנו חשש כי חיזוק תפיסות רווחות לגבי אחריותן של נשים לעבודות בית וטיפול ותמיכה במודל תגמול שאינו כספי יחזקו מנגנונים חברתיים ומשפחתיים נצלניים כלפי נשים, ובפרט כלפי נשים מקבוצות עניות ומוחלשות. העמדות הפמיניסטיות בנושא זה רוויות סתירות, משום שפרקטיקות הנתינה והאימהות מוטבעות בנשים מגיל צעיר, כך שהן נתפסות כטבעיות לנשים ומשמשות פעמים רבות לניצולן.

מכיוון שעבודות הבית והטיפול נתפסות כחלק מהמחויבות המסורתית של נשים לבית ולמשפחה, הן מוזהות פעמים רבות עם חברות מסורתיות ועם עמדות שמרניות המצהירות על מחויבות ל"ערכי משפחה" – מושג נוסף המשמר את שקיפותן הכלכלית. הסוציולוגית מלינדה קופר (Cooper) מראה בספרה Family Values⁴² שיש קשר הדוק בין הפרויקט הנאוליברלי של כלכלת שוק חופשי לבין מודל המשפחה השמרני, המבוסס על חלוקת עבודה מגדרית מסורתית. על ידי ניתוח המדיניות החברתית בארצות הברית בשנות השמונים מראה קופר כי השמרנים, ששאפו להגביל את התרחבות מדינת הרווחה כדי לשמר את מבנה המשפחה המסורתית, ולשוב ולחזק את תלותן הכלכלית של נשים בבני זוגן ובמשפחות המוצא שלהן, חברו לנאוליברלים ששאפו להגביל את מדינת הרווחה מטעמי עלות כלכלית. הברית בין כוחות אלה אפשרה את החזרה לאידיאולוגיה של "ערכי המשפחה", בין היתר באמצעות החלשת מנגנוני התמיכה המדינתיים, שמצידה חיזקה את התלות של יחידים – בעיקר נשים – במוסד המשפחה המסורתית.⁴³ הניתוח של קופר מראה כי חיזוק "ערכי המשפחה", שיש להם משמעות מובהקת של חלוקת עבודה מגדרית מסורתית, הם מרכיב מפתח בתפקודה של כלכלה נאוליברלית, משום שזו הדרך להבטיח שנשים ימשיכו לטפל חינם בבני משפחתן, ועבודות הטיפול יישארו עבודות שקופות.

בהמשך המאמר אציג כמה דוגמאות מן התרבות הפופולרית העכשווית בישראל, המדגימות את החבירה בין מסרים של משפחתיות לבין חיזוק אופייה הממוגדר והלא-שוויוני של חלוקת העבודה השקופה בבית ובמשפחה בין בני זוג. על אף שחוסר השוויון המגדרי בחלוקת העבודה הביתית-משפחתית הוא סוגיה פמיניסטית שזכתה לדיון נרחב,⁴⁴ ומהווה נושא רווח בייצוגים

פופולריים של המשפחה הנורמטיבית, היא מוצגת בדרך כלל כבעיה של נשים שבני זוגן (גברים) אינם "עוזרים" להן בעבודות הבית והטיפול החיוניות. בחלקו האחרון של המאמר אתמקד בסוגיה זו, ואטען כי התביעה הפמיניסטית לחלוקת עבודה שוויונית בין בני זוג, ותפיסתה כפתרון למעמסת העבודות השקופות המוטלת על נשים ומקשה על השתלבותן והתקדמותן בשוק העבודה, מקבלות משמעות שונה ואף פרדוקסלית בכלכלה ובתרבות הנאוליברלית העכשווית.

4. ייצוגים של עבודות שקופות כבעיה בחלוקת העבודה הזוגית

במבנה שוק העבודה של הכלכלה הנאוליברלית המתקיימת כיום בישראל, פרנסת המשפחה מבוססת על מודל של שני מפרנסים שהפך דומיננטי מבחינה תרבותית ואמפירית.⁴⁵ עם זאת, הנתונים הידועים חושפים כי נשים משתכרות בממוצע כ-30% פחות מגברים,⁴⁶ וכי ממוצע הילודה בישראל – הגבוה במדינות ה-OECD – הוא 3.2 ילדים למשפחה.⁴⁷ במציאות זו, של רמת ילודה גבוהה⁴⁸ ושל פערי שכר מגדריים, השאיפה הפמיניסטית לשוויון בחלוקת העבודה הביתית-משפחתית הופכת פעמים רבות למאבק בין בני זוג, הכבולים שניהם לשוק העבודה הנאוליברלי ולכלליו המגדריים.

המדינה הנאוליברלית אינה רואה את עצמה אחראית לחינוך ילדים מגיל צעיר (על פי הגדרות בנק ישראל, ילדים עד גיל 3 מוגדרים כהוצאה פרטית). עם זאת, הגדלת ההשתתפות של נשים בשוק העבודה נחשבת למטרה מרכזית בהגדלת הפרייון הכלכלי, והמדינה מלווה את המטרה הזאת ברטוריקה של קידום נשים. כך למשל, דו"ח של הכלכלן הראשי במשרד האוצר מ-2015⁴⁹ קרא לנשים להשתלב בתעשיית ההייטק ובתחומים נוספים שידועים כרווחיים למשק ולעוסקים בהם. הנתונים מעידים על מציאות שמצד אחד דוחקת בנשים ללדת ילדים, ומצד שני מעודדת אותן לעבוד שעות רבות מחוץ לבית וקוראת לגברים להצטרף לנטל של עבודת הטיפול. במילים אחרות, המדיניות והמציאות החברתית בישראל מתעלמות מן החיוניות של עבודת הטיפול ומשק הבית ומן הדפוסים המגדריים שלה, ומסרבות להכיר בהשלכותיה מרחיקות הלכת על מבנה המשפחה ועל ניהול הבית.

אפשר להמחיש טענה זו דרך מחקרן של הדס מנדל ודבורה בירגר על המהפכה המגדרית בשוק העבודה בישראל, שבחן את תהליכי כניסתן של נשים לתחומי השכלה ותעסוקה שאפיינו בעבר גברים בלבד, בארצות הברית ובישראל. החוקרות מראות כי למרות כניסתן הנרחבת של נשים לשוק העבודה, בשני העשורים האחרונים לא חל שינוי של ממש בתפיסת תפקידי המגדר בקרב גברים ונשים כאחד, כך ששני בני הזוג מדרגים את מחויבותה של האשה לבית ולמשפחה כראשונה במעלה.⁵⁰ יתר על כן, הרחבת תחומי התעסוקה של נשים⁵¹ לא הובילה לשינוי דפוסי העבודה של הגברים כך שיתאימו לדרישות המשפחה, בין היתר משום שהורדת הערך הסימבולי והכלכלי של מקצועות המזוהים עם נשים דוחפת אותן לצאת ממקצועות אלה, אך אינה מהווה כל תמריץ לגברים להיכנס אליהם.⁵² התוצאה של תהליכים מורכבים וארוכי-טווח כאלה היא שעבודות הבית והטיפול ממשיכות להיות שקופות וליפול בעיקר על כתפיהן של נשים, וכן שחלוקת העבודה בין בני זוג היא המסגור היחיד של ההתמודדות עם בעיה זו.

השיח המתמקד בפתרון בעיית העבודות השקופות במסגרת חלוקת העבודה הזוגית נדמה במבט ראשון כשיח פמיניסטי התובע שוויון מגדרי בחלוקת העבודה. במבט נוסף, בגלל ההתעלמות מהמאפיינים המבניים של שוק העבודה ושל הכלכלה הנאוליברלית, שאינם מציעים שום הסדר ציבורי או מדינתי התומך בגידול ילדים ומסייע לתמרן בין התביעות של שוק העבודה לבין תביעות הבית והמשפחה, הדיון בחלוקת העבודה בין בני זוג מבטא באופן מובהק את הסדר הנאוליברלי. זהו אחד מאותם חיבורים בלתי צפויים בין פמיניזם ונאוליברליזם שננסי פרייזר רואה כביטוי ל"עורמת ההיסטוריה". הדגש הפמיניסטי על כך ש"האישי הוא פוליטי", וראיית היחסים הזוגיים והמשפחתיים כזירה של יחסי כוח שבה דימויים מגדריים וחלוקת העבודה המגדרית נבחנים ומאוטוגרים, חוברים באופן פרדוקסלי לתפיסה הנאוליברלית שלפיה המרחב הפוליטי והמדינה אינם רלבנטיים לחיי היומיום של הפרט. במילים אחרות, שהמשפחה והבית הן יחידות פרטיות ואוטונומיות שמתנהלות ללא מעורבות המדינה (והחברה). חלוקה לא שוויונית של נטל העבודות השקופות בין בני הזוג מוצגת בשיח הארגוני, בשיח הטיפולי ובשיח הציבורי והתקשורתי הרווח כבעיה בניהול המשפחתי או בניהול הזוגיות – למשל כקושי של האישה לנהל מו"מ אסרטיבי עם בן זוגה על חלוקת העבודה, או כקושי של הגבר לדרוש לצאת מוקדם מהעבודה יום בשבוע – ולא כבעיה מערכתית שמחייבת שינוי מהותי במבני העומק של החברה הקפיטליסטית. למעשה, נתק בין התהליכים המאפיינים את שוק העבודה בכלכלה העכשווית ובין תהליכים משפחתיים וביתיים מאפשר לשיח הפמיניסטי על שוויון בחלוקת העבודה הביתית להפוך לכלי שרת בידי אידיאולוגיה אנטי-שוויונית במובהק, ושאיופות פמיניסטיות שהיו בעלות אופק אמנציפטורי ברור בהקשר של הקפיטליזם המדינתי קיבלו משמעות מעורפלת הרבה יותר בעידן הנאוליברלי.⁵³

חלוקת העבודה הבלתי שוויונית בבית ובמשפחה היא תמה פופולרית בייצוגים של המשפחה העכשווית בישראל ובמקומות אחרים בעולם בהקשרים קומיים ודרמטיים. בישראל הוצגו ומוצגים מערכונים רבים העוסקים בנושא זה. אתמקד כאן בשני מערכונים בולטים שזכו לתשומת לב ציבורית רבה בשתי תכניות הסאטירה המובילות בישראל. "ארץ נהדרת" הציגה מערכון שנקרא "אימהות מג'נגלות", ובו אישה המשתתפת בישיבה חשובה יורדת מתחת לשולחן הדיונים כדי לנהל את שיחותיה עם הבייביסיטר על איסוף הילד בעוד בעלה יושב במשרדו ומקשיב למוזיקה. "גב האומה" הציגה את "שיר האימהות", המתאר את האם העובדת כמי שכורעת תחת תביעות הבית והילדים, ובהשוואה לבן זוגה אין לה שום סיכוי להתקדם בעולם העבודה. פרסומת של חברת הלוויין "יס" מתארת אם מותשת שעבדה כל היום במשרד ובבית, והתגמול שהיא זוכה לו בערב, אחרי השכבת הילדים, הוא צפייה בתוכניות של "יס" בלי בן זוגה. בנוסף לאלה מתפרסמות מדי יום כתבות בסוגי מדיה שונים המציגים נתונים לגבי הקשר בין האושר האישי לעבודות הבית, הקשר בין טיב הזוגיות לעבודות הבית, הקשר בין מידת ההנאה ממין לעבודות הבית, ועוד ועוד. ברובם המוחלט של הייצוגים והתיאורים הללו מוצגת משפחה בורגנית מהמעמד הבינוני ומעלה, ששני ההורים בה עובדים בשכר מחוץ לבית, אך האישה – בין שהיא עובדת במשרה חלקית או במשרה מלאה ורמת דרג – היא זו שנושאת באחריות העיקרית לטיפול בילדים ולביצוע עבודות הבית השונות. בכולם מוצגת ביקורת רבה

על הגבר/האב ועל מידת המחויבות הנמוכה שלו למשימות הבית והמשפחה. לכאורה מדובר בהצגה ביקורתית של חלוקת העבודה הביתית והמשפחתית שראוי היה לתמוך בה מנקודת מבט פמיניסטית, אך למעשה, בשני המערכונים משוחזרת ההצגה הרווחת של אימהות הנאלצות לתמרן בין דרישות בלתי אפשריות ושל אבות מנוטרלים או אדישים. ב"שיר האימהות", למשל, הן שרות (לצלילי השיר "Nine to five"): "תשע עד שלוש, בשלוש נגמר בית ספר; אבא לא אוסף, משלמים לו כמו לגבר; זה חישוב פשוט, מי כדאי שייקח ת'ילד; אמא מרוויחה פחות מהמטפלת..." ב"אימהות מג'נגלות" המערכון הופך לקראת סופו לתשדיר דידקטי נגד העומס הרב המוטל על כתפי האימהות, ודמות האם המרכזית במערכון פונה ישירות אל הצופים ומשקפת להם את הבעיה שהוצגה במערכון. אף שהמערכון מציג "פתרון" פורע סדר, שבו הילד נחטף בידי פושע שמסכים לשמור עליו עד שאמו תתפנה מעבודתה בערב, סוגיית חלוקת העבודה בין בני הזוג מוצגת בו באופן סטנדרטי: האב מוצג כמי שאינו מעורב או מסייע במשימות המשפחתיות, והאם כמי שמוותרת מראש על האפשרות לקבל ממנו עזרה. חלוקת העבודה בבית בין בני זוג היא מן הנושאים הרווחים ביותר בעיתונות היומית ובמגזינים שונים העוסקים במציאת פתרונות מגוונים לבעיה: כתבה המציגה מחקר נורבגי מראה כי גברים המקפידים על ביצוע עבודות בית "גבריות מסורתיות" בלבד מקיימים יותר יחסי מין⁵⁴; כתבה בעיתון בריטי מספרת כי על פי מחקר שנערך באנגליה, גברים שלא נוטלים חלק שווה בעבודות הבית מתגרשים יותר⁵⁵; דיווח של ה"ניו יורק טיימס" על מחקר בנושא חלוקת העבודה בבית ממליץ לבני זוג שרבים ביניהם להוריד את הסטנדרטים של הניקיון והסדר, וסקר מקיף בארצות הברית מ-2007 מעיד כי חלוקה שוויונית של עבודות הבית נמצאת בשלושת המקומות הראשונים בסיבות להצלחת הנישואים.⁵⁶ סקירה של מחקר ישראלי העוסק בקשר בין מתחים בממשק עבודה-בית לבין שביעות רצון מינית וזוגית טוען כי נשים שחשות קונפליקט רב בין העבודה למשפחה מרוצות פחות מחיי המין ומהזוגיות, ומציע לבני זוג לחלק ביניהם את זמן הטיפול בילדים ולשמור עליו כזמן נפרד.⁵⁷ מגזין ספורט⁵⁸ ממליץ לאימהות עובדות לנוח על הספה 20 דקות כאשר הן מגיעות הביתה כדי להוריד את רמת הלחץ, ואז לחזור למשימות הביתיות. גם גופים מדינתיים תומכים בשיח הזה, למשל סרטון של המשרד לשוויון חברתי המעודד מקומות עבודה תומכי משפחה, ומציג הורים – בעיקר אבות – המסבירים איך "מקום עבודה תומך משפחה" מאפשר להם להיות עובדים מצטיינים והורים טובים יותר. גם בסרטון הזה הפתרון כולו משורטט במסגרת חלוקת העבודה הזוגית. התרבות הפופולרית, התקשורת, מחקרי מדיניות והמדינה – כולם ביחד מייצרים שיח אידיאולוגי היוצר נטורליזציה מלווה בטרזניה על הסדר ה"טבעי" של הנאו ליברליזם, שמתיישב היטב על חלוקות מגדריות קודמות.

רוב הייצוגים האלה עוסקים במודלים זוגיים, הוריים ומשפחתיים של המעמד הבינוני, אך כפי שכבר ראינו, המודל האינטנסיבי של האימהות הטובה הפך למודל דומיננטי חוצה מעמדות, והמחקר על עבודות שקופות בישראל טוען כי "החלוקה הממוגדרת והלא-שוויונית של העבודות השקופות חוצה גבולות אתניים, מעמדיים ולאומיים".⁵⁹ התפיסה שהעבודות השקופות הן בעיה של בני הזוג, שאמורים לפתור אותה ביניהם במסגרת המשפחה הגרעינית, או לכל

היותר בתמיכת הסבים והסבתות,⁶⁰ משותפת אפוא לקבוצות ממיקומים חברתיים שונים. הגדרה זו מתחמת את העבודות השקופות לבעיה של זוגות ומשפחות, ולכן מצמצמת את האפשרות לאבחן אותה כבעיה חברתית רחבה הקשורה למבנים חברתיים רבי-עוצמה וממוגדרים כמו שוק העבודה והמדיניות הכלכלית ולהציע פתרונות רחבים ומערכתיים באופיים. בחלק האחרון של המאמר אני מציעה לבחון כיצד מנוטרלת הביקורת החברתית-פוליטית הטמונה במושג "עבודות שקופות", ההופך לכלי שרת בידי השיטה שאותה נועד לבקר.

5. הסובייקט[ית] הפמיניסטית תחת הנאו־ליברליזם

כאמור, אופיין הממוגדר של העבודות השקופות איננו תופעה חדשה. לכן יש מקום לשאול אילו כוחות במציאות העכשווית פועלים לשימורה של חלוקת עבודה מגדרית לא שוויונית בבית, במשפחה ובשוק העבודה; אילו מנגנונים תרבותיים לוקחים חלק בתהליך מורכב זה, ואיזו סובייקטיביות פמיניסטית מתעצבת בתוך התנאים והכוחות האלה וביחס אליהם. מירי רוזמרין מגדירה סובייקטיביות פוליטית כ"צורה חברתית של קיום אינדיבידואלי" שבה הפרט יכול להעניק משמעות למציאות סביבו ולפעול באופן המבטא חירות, מתוך הבנה כי המשמעות והחירות תלויות בתנאים חברתיים הקובעים מה ניתן לביטוי ולפעולה.⁶¹ רוזמרין עוסקת בצורות של קיום סובייקטיבי פוליטי שמתאפשרות בהגות הפמיניסטית, ואני רוצה להתמקד בסובייקטיביות הפוליטית תחת הנאו־ליברליזם.

על פי ונדי בראון, הנאו־ליברליזם הוא דפוס ממשלי (mode of governance) שאינו מוגבל רק לתחום הכלכלי או לתחומי המדיניות הממשלתית. דפוס ממשלי זה מייצר סובייקטים וצורות של אזרחות והתנהגות המגדירים מחדש את התחום החברתי כולו.⁶² הסובייקט המצליח של הנאו־ליברליזם הוא יזם רציונלי ומחושב המקבל החלטות מחושבות לתועלתו העצמית. להיגיון נאו־ליברלי זה, ולאופני השליטה והמוסדות הנלווים אליו, יש השלכות מרחיקות-לכת על כלל המוסדות החברתיים, ובתוכם כמובן גם על המשפחה. כפי שטוענת בראון, הסדר הפוליטי הנאו־ליברלי יצר דגם חסר תקדים של פסיביות פוליטית משום שהוא מבטל את עקרון האחריות החברתית והפוליטית למצבו של היחיד/ה, ומתוך כך גם את הפעולה הפוליטית המשותפת והסולידרית כדרך להובלת שינוי חברתי:

האינדיבידואל/ית הרציונלית והמחושבת שיצר הניאו־ליברליזם נושאת באחריות מלאה לתוצאות פעולותיה, ללא קשר לחומרת האילוצים שבפניהם היא ניצבת. למשל: היעדר כישורים, היעדר השכלה או טיפול בילדים בתקופה של אבטלה גבוהה ומיעוט קצבאות סעד.⁶³

שרה הלמן מתארת את מאפייני הסובייקט הזה – "העצמי היזמי" – כפי שהוא מעוצב בקורסים של "העצמה תעסוקתית" בתכניות "מרווחה לעבודה" בישראל:

העצמי היזמי הוא מעין קריאת כיוון שתכליתה לעצב ואף לכוון את העצמי בדמותן ובצלמן של תכונות המושאלות מעולם התאגידים. במילים אחרות, אזרחות השוק והפרט

היזום שבמרכזה נתבעים להשקיע בטיפוח מתמיד של כישורים ותכונות, וכן באבטחה עצמית נגד סיכונים, לכן הביוגרפיה האישית הופכת לסדרה אינסופית של השקעות. הפרט משקיע בהשבחת המיומנויות והכישורים האישיים ובחיזוי סיכונים עתידיים לו ולמשפחתו ומקבל אחריות אישית להגן על עצמו ועליהם מפני סיכונים אלה.⁶⁴

הלמן טוענת כי תפיסה זו של העצמי הנאוליברלי כיוזם מנוגדת לתפיסה של מדינת הרווחה, שבה החברה-המדינה הייתה אחראית לגורלו של הפרט באמצעות הענקת זכויות חברתיות. היא גם מראה כי הקריאה להיפך ליזמים אינה מוגבלת למעמד הבינוני בלבד, אלא מורחבת כדי להכיל גם את הקטגוריות של "המעמד הנמוך, 'לקוחות' מדינת הרווחה, ובעיקר אימהות חד-הוריות הסובלות מהיעדר מיומנויות אישיות ושיווקיות". לטענת הלמן, "באותם מרחבי חירום שלתוכם הן מכונסות, הן עוברות – בפיקוחם ובהנחייתם של מומחים – תהליכי העצמה שתכליתם להפוך אותן ממודרות ועלויות למשתתפות בשוק העבודה וממשתתפות בשוק העבודה ליזמות".⁶⁵ אם כן, "העצמי היזמי" אינו נוצר מעצמו, אלא הוא פועל יוצא של מדיניות מתמשכת בתחומי העבודה והרווחה, החינוך, הרגולציה של שוק העבודה, וכמובן של המדיניות הכלכלית כולה, על היבטיה הממוגדרים והממגדרים.

קתרין רוטנברג מוסיפה לניתוח זה את הטענה כי תחת הנאוליברליזם צמחה גם הגות פמיניסטית ייחודית – "פמיניזם נאוליברלי" וסובייקטיבית (פמיניסטית חדשה).⁶⁶ זהו פמיניזם שאינו נושא עוד דגל של צדק קולקטיבי או חברתי, ורוטנברג שואלת מדוע בכלל נוצרה הגות כזו, ומדוע היא קוראת לעצמה "פמיניסטית". לטענתה, בניגוד לפמיניזם הליברלי הקלאסי, שהתאפיין במסורת ביקורתית שהוקדשה לחשיפת המבנים הבלתי שוויוניים של הליברליזם עצמו – החוק, האזרחות, המרחב הציבורי – ולתביעה מתמדת לשינויים לטובת שוויון מגדרי והשתתפותן המלאה של נשים בחיים החברתיים והפוליטיים, הפמיניזם הנאוליברלי נמצא בהלימה מלאה עם תפיסות העצמי והחברה הנאוליברליות.

הסובייקטיבית (פמיניסטית) הנאוליברלית אינה שותפה למסורת הפמיניסטית של חשיבה ביקורתית על המבנה החברתי ודוחה את הרעיון שכוחות חברתיים, תרבותיים וכלכליים מייצרים אי-שוויון מגדרי. היא מקבלת על עצמה אחריות מלאה למעמדה ולהישגיה (או להיעדרם). זוהי סובייקטיבית (פמיניסטית), טוענת רוטנברג, משום שתפקידה התרבותי הוא לרוקן מתוכן את המאמץ של הפמיניזם הליברלי להציג את הסתירות המאפיינות את הסדר הליברלי עצמו על מנת לתקן את יסודותיה הלא-שוויוניים של הדמוקרטיה הליברלית. הסובייקטיבית הפמיניסטית הנאוליברלית פועלת בתוך הגיון שוק שבמסגרתו היא מתרגמת את האי-שוויון המגדרי מבעיה חברתית מבנית לבעיה אישית של יחידים/ות, ובכך היא תורמת לחיזוקה של הלוגיקה הנאוליברלית בכל תחומי החיים.

רוטנברג מתמקדת בדמויות מרכזיות בתרבות האמריקאית המבטאות עמדות כאלה, ובמיוחד בשריל סנדברג, מנכ"לית פייסבוק, ובספרה "לפרוץ קדימה" (Lean In, 2013). רוטנברג כותבת: "בלפרוץ קדימה בחרה סנדברג בביורור שלא להתעמת עם לחצים חברתיים או לנסות

לשנות אותם, אלא להתמקד במה שנשים יכולות לשנות בעצמן, ב'מחסומים שקיימים בתוכן פנימה'. הנקודה שבה מועבר הדגש מניסיון לשנות לחצים חברתיים אל מרחבים אפקטיביים פנימיים שדורשים שליטה עצמית מתמדת היא הנקודה שבה הפמיניזם הליברלי מרוקן מתוכן ולובש צורה של ממשליות ניאון-ליברלית".⁶⁷

בישראל לא נוצרו מניפסטים של פמיניזם נאו-ליברלי מהסוג שרוטנברג מנתחת, אבל אפשר להעלות על הדעת דמויות ישראליות מקבילות. אשת התקשורת עירית לינור, למשל, מתבטאת תדיר נגד מחקרים ועמדות המציגים אי-שוויון מגדרי בהכנסות ובמבנה שוק העבודה ונגד מנגנוני תיקון של אי-שוויון מגדרי כגון העדפה מתקנת לנשים,⁶⁸ והתבטאויותיה לגבי נשים וכלפי הביקורת החברתית על שימור פערים מגדריים דומים לאלה שרוטנברג מנתחת. רעיונות דומים נשמעים לעתים ממנכ"ליות של חברות כלכליות מובילות במשק. עופרה שטראוס, למשל, אמרה לאחרונה בריאיון: "המסר שלי לנשים הוא – היו פעילות. עד היום נשים לא נקשו על הדלת של התאגידים הגדולים, וגם לא על זו של הממשלה. אנחנו כנשים לא נוטות לרדוף אחר החוזים הגדולים. זה לא קל, אבל זה דבר שצריך לעשות. כדי להצליח צריך לצאת מאזור הנוחות וללכת להציג את עצמך".⁶⁹ המסר של שטראוס הוא שהצלחה כלכלית היא רק עניין של מאמץ ויכולת אישית, הדורשת התגברות על נטיות מולדות או מהותיות כלשהן ("אנחנו כנשים לא נוטות") ותלויה בנכונותן של נשים לפעול לשם כך.

במחקר על עבודות שקופות בישראל כותבות המחברות כי למרות הקשיים שמציב בפניהן הסדר החברתי הנאו-ליברלי הנהוג בישראל, מרבית משתתפות המחקר מקבלות אותו ואינן קוראות עליו תיגר: "רוב המרואיינות רואות באחריות האימהית לטיפול בילדים נתון שלא צריך ולא ניתן לשנותו. כאן אפשר לראות בבירור את כוחה של ההבניה החברתית: חלק גדול מהמרואיינות רואות בעבודה השקופה, על היבטיה השונים, חלק ממהות תפקידן כאימהות, ואת האחריות על תחזוק משק הבית הן רואות כחלק מזהותן הנשית. מכוח תפיסה זו, רוב המרואיינות קיבלו בהסכמה את אופיין הממוגדר של העבודות השקופות".⁷⁰ הקולות המערערים על התפיסות הנורמטיביות, מציינות החוקרות, היו מעטים ולא דומיננטיים.

אלא שלא מדובר רק בהבניה חברתית של תפקידי מגדר, אלא ביצירתן של סובייקטיות נאו-ליברליות "טובות", המסרבות בתקיפות לקבל כי מדובר במבנה עומק חברתי וכלכלי לא-שוויוני הפוגע בהן, ואינן סבורות שלמצבי העומס, המגבלות וריבוי ההתחייבויות שתיארו בריאיונות נחוצים פתרונות מבניים⁷¹ שמאתגרים את הנחות היסוד של המערכת הקפיטליסטית. משתתפות המחקר, נשים מקבוצות חברתיות שונות בישראל, ראו את העבודות השקופות כבעיה פרטית שלהן, ובמידה מסוימת של בני זוג שאינם נושאים בנטל באופן שווה. זוהי עמדה ששבה ומחזקת את התהליכים שתוארו להלן, ואינה מאפשרת מבט ביקורתי רחב על אופן פעולתן של מערכות חברתיות ויציאה מהמלכוד הנאו-ליברלי. למרות התחזקות ונוכחותו של שיח על קידום שוויון מגדרי במרחב הציבורי ובתהליכי מדיניות, אופיין הממוגדר של העבודות השקופות נשמר ברובו⁷² בכלכלה ובתרבות. יתר על כן, הכלכלה והתרבות הנאו-ליברליות תורמות ביתר שאת לביסוסם של דפוסיים אלה ולחזוקת האי-שוויון המגדרי תחת רטוריקה של שוויון ובחירה

חופשית.

ננסי פרייזר, שניתחה את החיבור ההיסטורי שנוצר בין חלקים של המחשבה הפמיניסטית לבין קפיטליזם נאו-ליברלי, מזכירה לנו כי תהליכים מבניים או מערכתיים מתווכים את התנהגותם של אנשים רבים בצורה מופשטת או נטולת ממד אישי. דוגמה בולטת לכך היא שאחריותן המסורתית של נשים לעבודות השקופות בספרה הפרטית – גידול הילדים וביצוע עבודות הבית – עזרה לעצב שוקי עבודה שמחלישים נשים, וכך השתלבותן הגוברת של נשים בשוק העבודה לא הביאה לצמצום הפערים בתחום הכלכלי, וגם החריפה את חוסר השוויון בחלוקת העבודה הביתית. "תהליכי הכפפה מתווכי שוק שכאלה הם סם החיים של הקפיטליזם הניאו-ליברלי", כותבת פרייזר, "ולכן הם צריכים כיום להיות אחד ממוקדיה העיקריים של הביקורת הפמיניסטית".⁷³ בלב השינוי נדרש חיבור מחדש בין המאבק נגד ההכנעה והדיכוי האישיים של נשים כפרטים, כאימהות, כבנות זוג – כפי שהודגם במאמר זה ביחס לעבודות השקופות – ובין ביקורת על המערכת הקפיטליסטית, אשר מבטיחה שחרור בעודה מחליפה דגם אחד של שליטה באחר. ללא חיבור כזה, חזקה על המאבק שיישאר מבודד ויתרום לחיזוקה של המערכת המדכאת במקום לחתור תחתיה.

הערות

1. וירגיניה וולף, שלוש גיניאות, תרגם אהרן אמיר (תל אביב: הוצאת שוקן, 1985 [1938]), 60. וולף הקדימה את זמנה בויהוי העבודות השקופות כמבנה עומק חברתי ממוגדר.
2. Arlene Kaplan Daniels, "Invisible Work", *Social Problems*, Vol. 34, No. 5 (Dec. 1987): 403-415.
3. נתונים אלה ידועים וארחיב על כך בהמשך. ראו למשל ב"מדד המגדר", <https://www.yodaat.org/gender-index>
4. ננסי פולברה, "עקרת הבית והחשבונאות הלאומית", תיאוריה וביקורת 9, (חורף 1996 [1991]): 175-188 (להלן פולברה, "עקרת הבית").
5. Mariarosa Della Costa and Selma James, *The Power of Women and the Subversion of the Community*, (Bristol: Falling Wall Press, 1972) (להלן Della Costa and James, *The Power of Women*).
6. Juliette Mitchell, "Women: the longest revolution" *New Left Review* 40 (1966).
7. Della Costa and James, *The Power of Women*, 21.
8. Marilyn Waring, *If Women Counted: A New Feminist Economics*, (San Francisco: Harper & Row, 1988).
9. פולברה, "עקרת הבית", 176.

10. ניצה ברקוביץ', 1996. "על עקרת הבית והחשבונאות הלאומית", תיאוריה וביקורת 9, חורף. 189-197
11. Joan Williams, *Unbending Gender: Why Family and Work conflict, and What to Do About It?* (New York: Oxford University Press, 2000)
12. ננסי פרייזר, "פמיניזם, קפיטליזם ועורמת ההיסטוריה", בתוך קפיטליזם ומגדר: סוגיות פמיניסטיות בתרבות השוק, עורכות רונה ברייר-גארב ואחרות (הוצאת מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, 2017 [2009]), 400 (להלן פרייזר, "פמיניזם, קפיטליזם ועורמת ההיסטוריה").
13. קרול גיליגן, בקול שונה: התיאוריה הפסיכולוגית והתפתחות האשה (תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1995) (1982) (להלן גיליגן, בקול שונה).
14. Nancy Chodorow, *The Reproduction of Mothering* (Berkeley: University of California Press, 1978) (להלן Chodorow, *The Reproduction of Mothering*); Sara Ruddick, *Maternal Thinking* (Boston: Beacon Press, 1989); וגם מה שאווה קיטאי קוראת לו "עבודת תלות" (Dependency Work). ראו Eva Kittay, *Love's labor: essays on women, equality, and dependency* (New York: Routledge, 1999)
15. Chodorow, *The Reproduction of Mothering*.
16. בהקשר זה ראו גם את עבודתה של קיטאי: Eva Kittay *The Subject of Care: Feminist Perspectives on Dependency* (Totowa, NJ, Rowman and Littlefield, 2003); Centering Justice on Dependency and Recovering Freedom" *Hypatia*, Vol 30 (1), forthcoming
17. Joan Tronto, *Caring Democracy: Markets, Equality, and Justice* (New York University Press, 2013)
18. עוד על מושג הגירעון הטיפולי ראו במחקר שפורסם על ידי מרכז אדוה (2019): "הגירעון הטיפולי בישראל: מי נושאות בנטל וכיצד ניתן לצמצמו" (<https://adva.org/wp-content/uploads/2019/03/Care-Deficit.pdf>)
19. אורלי בנימין, "סקירה על ספרה של ג'ואן טרונטו *Caring Democracy*", ביטחון סוציאלי 105 (אלול תשע"ח, אוגוסט 2018): 8-11.
20. עבודתה של טרונטו, ושל חוקרות נוספות העוסקות בממדים הגלובליים של עבודת הטיפול, מוסיפה לדיון על שקיפות ממד נוסף המתייחס למעמדן ולזהותן של עובדות הטיפול. הן מראות כי עבודת הטיפול הנעשית בתשלום היא בעלת סטטוס נמוך בכלכלה העכשווית גם משום שהיא מזוהה כמעט לחלוטין עם נשים. התשלום תמורת עבודה זו נמוך מאוד ואינו מפצה על היקף השעות וההתמסרות שהיא דורשת, ולפיכך עובדות הטיפול בכלכלה העכשווית הן פעמים רבות "עובדות שקופות": מהגרות עבודה בעלות מעמד משפטי ואזרחי מוחלש ויכולת מוגבלת להילחם על זכויותיהן. דוגמה לכך היא ההחלטה שהתקבלה בישראל ב-2011 להחריג את עובדות הסיעוד הזרות מחוק שעות עבודה ומנוחה. פסק הדין של בית המשפט העליון בעניין זה קבע כי "מכיוון שמתכונת העבודה בכללה סותרת את הוראות חוק שעות עבודה ומנוחה ואת רוחו, יש לקבוע כי הוא כלל אינו חל בעניינם של עובדים בתחום הסיעוד". בפועל משמעותה של עמדה זו היא שעובדות סיעוד זרות – הרוב המכריע של העובדים בקטגוריה זו – חשופות לתנאי עבודה נצלניים

מסביב לשעון ללא הגנה חוקית. כפי שמחדד רועי וגנר, "בכל מדינות המערב מוטלות מגבלות משמעותיות על זכותן של מהגרות עבודה להתפטר ולמצוא עבודה חדשה – מגבלות שאינן חלות על אזרחים. מהגרות עבודה, אם כן, אינן כפופות למודל המכונן של הכלכלה והמחשבה הפוליטית הליברלית. המודלים של בחירה רציונלית בשוק העבודה אינם חלים עליהן" (רועי וגנר, "מהגרות עבודה", מפתח 1, 2010, Barbara Ehrenreich and Arlie Russell <http://mafteakh.tau.ac.il/pdf/1-2010-04.pdf>; Arlie Russell Hochschild, *Global Woman: Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy* (Henry Holt and Company, 2004); Orly Benjamin, *Gendering Israel's Outsourcing: The Erasure of Employees' Caring Skills* (Palgrave-McMillan, 2016). לדיון מורחב בסוגיות אלה

ראו את עבודותיהן של Arlie Russell Hochschild, Orly Benjamin, Einat Albin

ראו פסק דין יולנדה גלוטן נ' בית הדין הארצי לעבודה בפני בית המשפט העליון <https://www.psakdin.co.il/Court/%D7%A4%D7%A1%D7%A7-%D7%93%D7%99%D7%9F-%D7%91%D7%AA%D7%99%D7%A7-%D7%93%D7%A0%D7%92%22%D7%A5-10007-09#.W4vias4zYdU>

21. עמית קפלן ומהא כרכבי-סבאה, עבודות שקופות בישראל, דוח מחקר לביטוח הלאומי (מכון ון ליר, 2017) (להלן קפלן וסבאה, עבודות שקופות).

22. לגבי ההבחנה בין עבודת הבית לעבודת הטיפול מבחינה מגדרית ראו Suzanne M. Bianchi, Liana C. Sayer, Melissa A. Milkie & John P. Robinson, "Housework: How Did, Does or Will Do It and How Much Does It Matter?" *Social Forces*, 91(1) (2012): 55-63; Suzanne M. Bianchi, Liana C. Sayer, Melissa A. Milkie & John P. Robinson, "Is Anyone Doing the Housework? Trends in the Gender Division of Household Labor", *Social Forces*, 79 (2000): 191-228

23. את המונח "Intensive Mothering" טבעה שרון הייז. ראו Sharon Hays, *The Cultural Contradictions of Motherhood* (New Haven: Yale University Press, 1996)

24. קפלן וסבאה, עבודות שקופות, 52-53.

25. לדיון מקיף באידיאולוגיית האימהות בעידן הנאו ליברלי ראו עינת לביא, "עבודת care כמעצבת תפיסת צרכים כלכליים אצל אימהות החיות בעוני, תחת הנחיות חברת הצריכה", בתוך קפיטליזם ומגדר: סוגיות פמיניסטיות בתרבות השוק (מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, 2017), 249-263 (להלן לביא, "עבודת care"); Einat Lavee and Orly Benjamin, "Working-class mothers' school involvement: a class-specific maternal ideal?" *The Sociological Review*, (63) (2015): 608-625

26. קפלן וסבאה, עבודות שקופות, 52-53.

27. Einat Lavee, "The neoliberal mom: how a discursive coalition shapes low-income mothers' labor market participation", *Community, Work & Family* 19 (4) (2016) 2015? : 501-518 (תרגום שלי, ר"ב).

28. לביא, "עבודת care".

- Nancy Fraser, "Contradictions of Capital and Care", *New Left Review* 100, (July- August): 99-117 (להלן "Contradictions" (Fraser)).
30. שם, 101-102.
31. שם.
32. משפטים אלה ודומים להם נאמרו לנו ישירות במסגרת דיון עם מחלקת המחקר של בנק ישראל ועם יחידת התכנון במשרד ראש הממשלה. ראו גם קפלן וסבאח, עבודות שקופות.
33. שהרה בלאו, האחרות.
34. תמ"ג – תוצר מקומי גולמי – הוא מונח כלכלי המציין מדידה של הערך הכולל של הסחורות (מוצרים) והשירותים שיוצרו בטריטוריה מסוימת (לרוב מדינה) במהלך תקופה נתונה (לרוב מדובר בשנה). לפני הפחתת הבלאי. נתונים אלה מבוטאים במונחים של כסף. התמ"ג הוא אחד המדדים המשמשים להערכת חוסנה הכלכלי של מדינה. תל"ג – תוצר לאומי גולמי – כולל גם את ההשקעה בשוק של משווקים זרים, את הפעילות החוץ-מדינית, או העברות כספים בין מדינה למדינה.
35. יעל חסון, היכן הנשים בכלכלה? מקומן של כלכלניות ושל תפיסות מגדריות בעיצוב מדיניות ובייצור ידע כלכלני. עבודת דוקטור (אוניברסיטת חיפה, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, 2016), 26.
36. ראו את נתוני "מדד המגדר" בנושאים אלה: <https://www.yodaat.org/item/dataset/a1e651ef09d2d0cc>
37. מירי אנדבלד ואורן הדר, "הערך הכספי של עבודת עקרת הבית", המוסד לביטוח לאומי, מנהל המחקר והתכנון, מחקרים לדיון 126 (ניסן התשע"ז, אפריל 2017) https://www.btl.gov.il/Publications/research/Documents/mechkar_126.pdf (להלן אנדבלד והדר, "הערך הכספי"). לעניין גמלאות הביטוח הלאומי המונח עקרת בית כולל נשים נשואות שאינן עובדות [בשכר] מחוץ לבית.
38. שם, 2.
39. "חישוב הערך הכספי של סכומים אלה במונחי תמ"ג מוביל לממצא שלפיו עבודת עקרת הבית בישראל מוערכת כספית במונחי תמ"ג בשיעור של 2.2% מהתמ"ג (טווח תחתון) עד 4.8% ממנו (טווח עליון). לשם השוואה, תקציב הבריאות במונחי תמ"ג מגיע לכ-3.5%, ותקציב החינוך לכ-4.5%, כך שמדובר בתרומה ניכרת של עבודת עקרת הבית, שכאמור אינה מובאת בחשבון בסטטיסטיקה הלאומית" (שם, 9).
40. ראו קפלן וסבאח, עבודות שקופות.
41. שם, 53.
- Melinda Cooper, *Family Values: Between Neoliberalism and the New Social Conservatism* (MIT Press, 2017)
43. ראו את מאמרה של אורלי בנימין על ספרה של מלינדה קופר, "חשיבותו של מוסד המשפחה השמרני לפרויקט הניאו-ליברלי", הזמן הזה (מאי 2019) (<https://hazmanhazeh.org.il/familyvalues>).
44. ראו למשל Arlie Hochschild (with Anne Machung), *The Second Shift: Working Parents and the Revolution at Home* (New York: Avon Books)

45. חיה שטייר, "סוף עידן 'המפרנס היחיד': משפחות עם שני מפרנסים בישראל", בתוך משפחות עובדות: הורים בשוק העבודה בישראל, היבטים כלכליים, חברתיים ומשפטיים, עורכות ורדה ו' מילבאוארו וליאת קוליק (פלס, 2010), 17-45.
46. ראו נתוני מדד המגדר 2017: <https://www.yodaat.org/item/dataset/dae91cc7dbb184f5>
47. ראו נתוני ילודה ב-OECD: <https://data.oecd.org/pop/fertility-rates.htm>
48. על ישראל כמדינה מעודדת ילודה ראו סיגל גולדין, "טכנולוגיות של אושר: ניהול פריון במדינת רווחה מעודדת ילודה", בתוך פערי אזרחות: הגירה פריון וזהות בישראל, עורכים יוסי יונה ואדריאנה קמפ (הוצאת מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, 2008), 167-206; אורנה דונת, "פרו-נטליזם סדוק: נרטיבים של הולדה ואי-הולדה בישראל", סוציולוגיה ישראלית י"א (2) (תש"ע, 2010): 417-439.
49. http://www.mof.gov.il/ChiefEcon/EconomyAndResearch/ArticlesSet/Article_20151019c.pdf
50. Hadas Mandel and Debora P. Birgier, "The Gender Revolution in Israel: Progress and Stagnation", in *Socioeconomic Inequality in Israel: A Theoretical and Empirical Analysis*, eds. Nabil Khattab, Sami Miaari and Stier Haya (New York: Palgrave Macmillan Press, 2016) (להלן "Mandel & Birgier, 'The Gender Revolution in Israel'"), 153-184.
51. ראו עמית קפלן, טלי פפרמן ואחרות, להפוך עבודות שקופות לנראות: חסמים להשתלבות נשים בשוק העבודה בישראל, דוח מחקר למשרד המדע והטכנולוגיה (הוצאת מכון ון ליר, 2020) <https://drive.google.com/file/d/1rK5oJwAfN2mct3w4dSZBNQN-ePb02m5W/view>
52. Mandel & Birgier, "The Gender Revolution in Israel", 173.
53. לניתוח מקיף של תהליכים אלה ראו ננסי פרייזר, "פמיניזם, קפיטליזם ועורמת ההיסטוריה".
54. <https://www.telegraph.co.uk/women/sex/9834903/Husbands-who-only-do-manly-chores-have-more-sex-study.html>
55. <https://www.telegraph.co.uk/news/uknews/7719666/Divorce-twice-as-likely-when-husbands-neglect-housework.html>
56. <http://www.pewsocialtrends.org/2007/07/18/modern-marriage>
57. <https://www.haaretz.co.il/gallery/lifestyle/date/.premium-1.5889099>
58. <http://www.israsport.co.il/%D7%9E%D7%97%D7%A7%D7%A8-%D7%97%D7%93%D7%A9-%D7%A7%D7%95%D7%91%D7%A2-%D7%A0%D7%A9%D7%99%D7%9D-%D7%A6%D7%A8%D7%99%D7%9B%D7%95%D7%AA-%D7%9C%D7%A9%D7%9B%D7%91-%D7%A2%D7%9C-%D7%94%D7%A1%D7%A4%D7%94>
59. קפלן וסבאח, עבודות שקופות, 50.
60. על פי סקר של ויצ"ו מ-2012, 70% מהסבים והסבתות מסייעים בגידול הנכדים באופן קבוע ורואים אותם לפחות פעם בשבוע, וכ-70% מוכנים "להיקרא לדגל" בכל זמן ולעזור עם הנכדים, גם על חשבון

- תוכניותיהם האישיות (http://www.wizo.org.il/page_4410); סקר של מכון מדגם חשף כי 87% מההורים בישראל מעניקים לילדיהם הבוגרים בעלי המשפחות סיוע כספי כלשהו (https://www.calcalist.co.il/local/articles/0,7340,L-3606096,00.html).
61. מירי רוזמרין, "פמיניזם, ביקורת וסובייקטיביות פוליטית", תיאוריה וביקורת, גיליון 50 (חורף 2018): 474-457.
62. Wendy Brown, "Neoliberalism and the End of Liberal Democracy", in *Critical Essays on Knowledge and Politics* (Princeton University Press, 2005), 37-59.
63. שם, 43 (התרגום שלי, ר"ב).
64. שרה הלמן, "כיצד קופאיות, מנקות ומטפלות סיעוד הפכו ליומות: סדנאות מרווחה לעבודה וכינון העצמי הניאו-ליברלי", סוציולוגיה ישראלית 15 (2) (2014): 335-312.
65. שם, 318.
66. Catherine Rottenberg, "The rise of neoliberal feminism", *Cultural Studies* 28 (3): 418-437. רוטנברג מתייחסת במאמרה בעיקר לשני "מניפסטים פמיניסטיים" עכשוויים שזכו לתהודה פופולרית עצומה בארצות הברית: הספר *Lean In* מאת שריל סנדברג, מנכ"לית פייסבוק מ-2013, ומאמרה של אן מארי סלוטר (Anne-Marie Slaughter), פרופסור באוניברסיטת פרינסטון ומי שעמדה בראש האגף לתכנון מדיניות במשרד החוץ האמריקני, שהתפרסם במגזין "האטלנטיק" ב-2012 תחת הכותרת "Why Women Still Can't Have It All", שהיה למאמר הנקרא ביותר של המגזין אי פעם.
67. קתרין רוטנברג, "עלייתו של הפמיניזם הנאו-ליברלי", תיאוריה וביקורת, גיליון 50 (חורף 2018): 444.
68. בריאיון עם לינור ב"מאקו" לרגל יום האישה אמרה לינור: "כל מיני מונחים שמקבלים אותם לפעמים בשיח, כמו 'תרבות אונס', 'פטריוארכיה', 'הסללה', 'הדרה', 'הבניה' וכדומה – כל אלה הם בעיניי שיח מרקסיסטי, ולא קשורים לשיח פמיניסטי ולמקום של גברים ונשים. התיאוריה לפיה כולנו נולדנו אותו הדבר ואז הגיעו 'מנגנוני רשע' שהדירו/הסלילו/הונו, כל זה לא מדבר אליי" (https://www.mako.co.il/culture-wake-up-call/Article-c8e0e56eac5aa51006.htm).
69. הילה ויסברג, "עופרה שטראוס: נשים לא מחונכות להיות נשות עסקים" (ריאיון), דה מרקר, 19.02.2013 (https://www.themarker.com/career/women/1.1933050).
70. קפלן וסבאח, עבודות שקופות, 51.
71. ארגוני חברה אזרחית, מכוני מחקר וחוקרות באקדמיה בארץ ובעולם גיבשו והציעו לאורך השנים פתרונות מבניים שונים. לדוגמה, יעל חסון ונוגה דגן בוזגלו, הגירעון הטיפולי בישראל: מי נושאות בנטל וכיצד ניתן לצמצמו (מרכז אדוה, 2019, https://adva.org/wp-content/uploads/2019/03/Care-Deficit.pdf); מחקרן של אורלי בנימין וענת הרבסט-דבי, "Between Activation and Supporting Women – Alternative Operation of Welfare-to-work Programs", *Social Policy & Administration*, 50 (5) (September 2016): 501-519.
72. נתוני סקר חדש ומקיף על עבודות שקופות ועל חלוקת העבודה הביתית התפרסם במסגרת דוח המחקר

להפוך עבודות שקופות לנראות (ראו הערה 51). מממצאי הסקר עולה כי "כמחצית העבודה שנשים עושות אינה מוכרת כעבודה ואינה מזכה בתשלום, ואילו מרבית העבודה של הגברים מזכה בהכרה ובתגמול בשכר". (עמ' 129)

73. פרייזר, "פמיניזם, קפיטליזם ועורמת ההיסטוריה", 409.

